

QOTHOLD EFRAİM LESSİNQİN MAARİFÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

XVIII əsrdə Avropa millətlərinin formalaşması prosesi get-gedə başa çatmış, sivilizasiya elmi və texnikanın tərəqqisi ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu inkişaf insan təfəkküründə, dünyagörüşündə bir sıra dəyişikliklərlə nəticələnmişdir. Bu dövrdə dünyanın elmi şəkildə dərk edilməsi, insan və cəmiyyət münasibətlərinin, eləcə də, əxlaq qaydalarının tənzimlənməsi də müşahidə olunmuşdur. Beləliklə, XVIII əsr Avropa üçün "Maarifçilik erası" kimi səciyyələnmişdir. İnsanların dinə, siyasi birinciliyə, despotizmə əsaslanan dünyagörüşünü insan təfəkküründən qaynaqlanan biliklərlə əvəzlənmə prosesi də məhz bu dövrə təsadüf edir.

Avropa maarifçiliyinin öncüllərindən sayılan alman filosofları bu cərəyan üçün bir çox işlərə imza atmışlar. Alman maarifçisi İmmanuel Kant bu cərəyandan bəhs edərkən qeyd edirdi:

"Maarifçilik insanın öz günahı ilə düşmüş olduğu bir yetkin olmama vəziyyətindən qurtulmasıdır. Bu yeniyetmə olmama vəziyyəti isə insanın öz aqlını bir başqasının bələdçiliyinə müraciət etmədən istifadə etmədən istifadə edə bilməməyidir. Məhz bu geriliyə insan öz günahı ucbatından düşmüşdür; bunun səbəbini aqlın özündə deyil, aqlını başqasının bələdçiliyi və yardımından işləmək qərarlılığını və cəsarətliliyini göstərməyən insanda axtarmalıdır. Və cəsarətini göstərə bilməyən insanlarda axtarılmalıdır. Sape aude! "Aqlını, özünün istifadə etmə cəsarətini göstər!" sözü maarifçiliyin şüarıdır" (4, 83). Alman maarifçiliyinin qurucularından və öncüllərindən olan Qothold Efraim Lessinq (1729-1781) Alman ədəbiyyatında önəmli imzalıdır. Qothold Efraim Lessinq 1729-cu ildə Almaniya kasıb pastor ailəsində dünyaya göz açmışdır. Alman maarifçilərinin əsas xüsusiyyətləri Lessinqin əsərlərində təzahür edir. Maarifçilik üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərin əksəriyyəti Lessinq yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

Əvvəla onu qeyd etmək lazımdır ki, Qothold Efraim Lessinq bütün maarifçilər kimi qələmini müxtəlif janrlarda sınaqaraq hərtərəfli fəaliyyət göstərmişdir. O, yazdığı əsərlərlə ədəbiyyata, fəlsəfəyə, teologiyaya, tənqiddə və dram nəzəriyyəsinə töhfə vermişdir. Müxtəlif sahələrdə qələmini sınaqmaq üçün onun aldığı təhsil həyatı da şərait yaradırdı. Belə ki, ilk təhsilini Maysendə knyaz məktəbində alan LessinqLeyspikdə iki il, Vittenberqdə bir il ilahiyat təhsili aldıqdan sonra tibb ixtisasına dəyişənmişdir.

1748-ci ildə Berlinə gələn mütəfəkkir burada Jurnalistika sahəsində çalışmışdır. Jurnalistika sahəsində öz dəsti-xətti olan Lessinq "Ədəbi məktublar" adı ilə tanınmış "Ən yeni ədəbiyyat haqda yazılar" jurnalını Berlinə də çap etdirmişdir. İstər alman dramaturgiyasına, istərsə də teatr sənətinə aid əsər və yazılar yazan Lessinq "Minna fon Barnhelm" (yaxud "Əsgər sədəti") komediyasının, "Emiliya Qalotti" faciəsinin, "Filotos" qəhrəmanlıq faciəsinin, "Ahti-Qets" pamfletinin, "Müdrük Natan" mənşəm dramının, "Gənc alim", "Azad fikirlər", "Zuhudlar", "Samuel Qeç" pyeslərinin, "Laokoon", "İnsan nəslinin tərbiyəsi" traktatlarının, "Hamburq dramaturgiyası" adlı monumental nəzəri əsərin müəllifidir. Bütün maarifçilər kimi Lessinq də zəkanın, aqlın önəmini vurğulayırdı. İstər fəlsəfi, istərsə də bədii əsərlərində aqlın vacibliyindən bəhs edən Lessinq qeyd edirdi ki, insanların öz aqlını tanıması onların bir çox məziyyətli xüsusiyyətlərindən xəbər verir. O, hirs ilə aqlın vəhdətinə eyham vuraraq qeyd edirdi: "Hirs ilə bərabər aql da uçub gedər" (6).

Maarifçilərin dinə olan münasibətləri də birmənalı deyildi. Alman maarifçiləri din əleyhinə çıxmaqdan da çəkinmirdilər. Onlar yaxşı halda reformist bir xristianlığı seçirdilər. Bunun da bir səbəbi Orta əsrlərdə din, kilsə qanunlarının aqlın yerinə qoyulması ilə bağlıdır. Maarifçilər də bu əhkamı sındırmaq üçün birbaşa dini inkar edir, aqlı birinci sıraya qoyurdular. Lessinq də məhz bu fəlsəfi fikirlərə söykənərək dinlə bağlı məsələləri inkar edirdi. 5 pərdəlik əsər "Müdrük Natan" ilk ideoloji düşüncəni əks etdirən pyes kimi tarixə düşməklə yanaşı, müəllifin də dini baxışlarını açıq şəkildə əks etdirmişdir. Əsərin ideyası dini çoxluğun təməlinə əxlaq davranışlarının dayandığını göstərməkdir. Əsərdə bəhs edilən "Üç üzük" nağılı ilə müəllif 3 böyük dinin mənsublarını mədəni münasibətlərə səsləyir. Lakin Lessinqin ilk əsərlərinə nəzər yetirsək, görərik ki, o, ilahiyatçı, din filosofu kimi çıxış edir. Lakin dünyagörüşü inkişaf etdikcə məsələlərə münasibəti də dəvirsirdi. Özünü Spinozanın davamcısı olaraq görən Lessinq "Tanrıdan kənardakı şeylərin həqiqətinə görə" ("Über die Wirklichkeit der Dinge ausser Gott", 1763) əsərində dünyanın ondan xaricdə deyil, içində olduğunu qeyd edir, materialist fikirlərini çəkinmədən söyləyirdi. Lessinq etiraf edirdi ki, ortodoks tanrı qavramları artıq mənim üçün mövcud deyil (4). Lessinq 1740-50-ci illər arasında yazdığı "Samuel Qeç", "Gənc alim", "Azad fikirlər", "Zuhudlar" pyeslərində çox kəskin formada ictimai və dini məsələləri tənqid etmişdir.

Bütün maarifçilər kimi Lessinq də köhnə estetik təsəvvürləri tənqid edir, yeni sənətin meydana çıxmasını dəstəkləyirdi. O, 1766-cı ildə yazdığı "Laokoon" və 1767-1769-cu illərdə yazdığı "Hamburq dramaturgiyası" əsərlərində yeni estetik fikrini dəstəkləyən konsepsiyalar irəli sürmüşdür. O, dünya xalqlarının mədəniyyətlərindən istifadə edərək yeni bir mədəniyyətin ortaya çıxma fikrini dəstəkləyir, yeni estetik fikir konsepsiyalarını irəli sürərkən bəşəriyyətin mədəniyyət kökü sayılan Yunan incəsənətinə əsaslanırdı. Bunun da bir səbəbi, yunanların azadlığı tərənnüm edən bədii nümunələrinin çoxluğu idi. Çünki Lessinqə görə, aqlı dini əhkamlardan, qadağalardan arınmalıdır ki, azad fikirlər şəkildə meydana çıxsın. Maarifçilər həqiqət və bilik məsələlərində empirik yanaşmanı əsas qəbul edirdilər. Lessinq də maarifçiliyin bu xüsusiyyətinə nəzərən metafizikanı dinin qalığı hesab edirdi.

Materialist fəlsəfə Qothold Efraim Lessinqin görüşlərində inkişaf etməyə başlamışdır. Bu fikirlərə görə, onu burjuva demokratiyasının ən böyük təmsilçisi hesab edirdilər. Sənəti təbiətin bir təqlidi olaraq görən Lessinq onu daha geniş aspektdə

³⁹ Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti

araşdırmağa çalışmış, onun daha geniş bir ruha sahib olduğunu qeyd etmişdir. O qeyd edirdi ki, rəsm və heykəl məkanların, şeir isə zamanda gerçəkləşən həyatların ehtivası üçün ən uyğun vasitədir. Lessinq görə, səhnəyə maddi və idealist varlıqlar deyil, real nəsnələr və həyatlar çıxarılmalıdır. Əşyaların təqlid edilməsinə görə, DiltheyLessinqAristoteldən sonra sənətlərin ikinci qayda qoyucusu adını vermişdir (8, 228). Aristotelin “Poetika” əsəri ilə Lessinqin “Laokoon” əsərlərini müqayisə etsək, görürük ki, sənətlərin sərhədlərini müəyyənləşdirilməsində yaxınlıqlar vardır.

Aristotel “Poetika” əsərində yazırdı ki, “təqlid sənətlərin digər sahələrində olduğu kimi, vahid təqlid bir predmetə məxsus təqliddən ibarətdir, bunun kimi də, hərəkətin təqlidində xidmət edən fabula özü də bitkin, yeganə hərəkətin təqlidindən ibarət olmalıdır, əhvalatların hissələri isə bir-biri ilə elə bağlanmalıdır ki, onlardan biri dəyişdiriləndə və ya çıxarılanda tama da xələl gəlsin, onun bütövlüyü sarsılsın, zira varlığı və yoxluğu sezilməyən bir şey tamın da üzvi hissəsi deyildir” (2, 34).

Lessinq də “Laokoon” əsərində də buna əməl edir. Bu əsər müasir estetikaya giriş kitabıdır. 1756-cı ildə Berlində yazdığı əsərin almanca tam adı “**Laokoonoderüberdie Grenzender Malereiund Poesie**” adlanır. Lessinqin yazma texnikasında bir xüsusiyyət özünü göstərir. O, oxuyucunun zehninə qəfil və nəzəri hücumlar etməz, çatmaq istədiyi məqsədə və nəzəriyyəyə nümunələr verərək yavaş-yavaş irəliləyir. “Laokoon” əsərində də bunu müşahidə edə bilərik. Lessinq nümunələri başqaları ilə müzakirə şəklində qurulmuşdur. Lessinq “Laokoon”da təməl problemini dialoqlar şəklində aşılamağa çalışmışdır. Həmin problemləri 3 cür qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Laokoonun fiqurunun şeirdə görünəncənəlikliyinin heykəldə görülməməsinin səbəbi;
2. Rəsmləşdirilən şeir ilə şeirləşdirilən rəsm anlayışlarının önünə keçməyi;
3. Rəsm və şeirin istifadə yontəmləri və mövzular baxımından fərqlilikləri

Lessinq digər komediya, faciə və pyeslərində də həqiqətin gerçəklikdə əks olunduğunu, iç dünyanın xaricdə təzahürünü obrazların dilindən çatdırırdı.

“EmiliyaQalotti” əsərində Prinsin dilindən belə ifadələrə rast gəlirik:

“Bax, mən də onu deyirdim! Buna görə səni hədsiz yaltaq adlandırırım. Ah! Mən o məğrur, o istehzalı cizgilərə yaxşı bələdəm. Bu cizgilər Qrasiyanın sifətini də eybəcərləşdirməyə qadirdir. İnkər etmirəm ki, gözəl dodaqları istehzalı bir təbəssümlə sıxılıb qatlanmış zaman azca da gözəl görünür. Ancaq qeyd edirəm ki, bir azca! Lakin istehza bizim qrafiniyada başlıca cizgiyə çevrilməlidir. Gözlər bu şiltaq istehzaya hakim kəsilməlidir. Fəqət bizim mehriban qrafiniyamızda belə gözlər də yoxdur. Belə gözləri bu portetdə də görmürəm!” (1, 196).

Ümumiyyətlə, Lessinq sənətin bütün növləri ilə həqiqətin əks etdirilə biləcəyinə inanırdı. Hər bir şeydə həqiqət və gerçəklik axtaran Lessinq Şeksperin əsərlərindən təsirlənməklə yanaşı, onun dramaturgiyasını dəstəkləyir, bu əsərlərin klassiklərin rəsmi, ciddi təqlidlərindən daha çox qədim tragediyanın gerçək ruhuna daha yaxın olduğunu söyləyirdi. O, Şeksprin ədəbiyyat dühası olduğuna inanırdı. Bununla belə, Lessinq Şeksperdən fərqli olaraq, böyük, ağır faciəli personajlar yaratmır, dünya, cəmiyyət, insan, sənət haqqında fəlsəfi ümumiləşdirmələrə yol açmırdı. Lessinq ona imkan verən müasir reallığa yaxın olmağa çalışır, yeni bir janrın yaradılmasında iştirak etməyə çalışırdı. Yəni sənətkar keçmişə söykənsə də, yeniliklərə açıq idi.

Alman ədəbiyyatını yad təsirlərdən qurtarmaq bütün alman yazıçıları kimi Lessinqi də düşündürürdü. Bunun çıxış yolu kimi o, alman xalq ədəbiyyatına söykənməkdə görürdü. Lessinq maarifçilikdə xalq ədəbiyyatına söykənən nəzəriyyələri qəbul edərək, yeri gəldikcə əsərlərində folklordan istifadə edirdi. Yazıçı 1767-ci ildə yazdığı “Əsgər səadəti” əsərində xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə etmişdir. Lessinqin pyeslərində də xalq nümunələrinə rast gəlmək olur. Məsələn, “Emiliya Qalotti” əsərində müdrik ifadələrə, qanadlı sözlərə rast gəlmək mümkündür. Klavdiyanın dilindən səslənən “Qorxan göz hər şeyi görür”(1,214) alman xalq atalar sözlərindəndir. Xalq yaradıcılığından bəhrələnən Lessinq nağıllar da yazmışdır. 1816-cı ildə bu nağılları V.A.Zukovski tərcümə etmişdir. Sonradan da bu nağıllar bir neçə dəfə müxtəlif dillərə tərcümə olunaraq çap edilmişdir. Lessinq nağıllar yazmaqla bərabər, bu janr haqqında dəyərli fikirlər də söyləmişdir. “Nağıllar haqqında fikirlər” adlı əsərində bu janra yeni baxış sərgiləmiş, zəngin nəzəri fikirlər irəli sürmüşdür.

Göründüyü kimi, Qothold Efraim Lessinq Alman maarifçiliyinin yaradıcılarından olmaqla yanaşı, həm də bütün əsərlərində bu cərəyanın bütün xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir. O, həm nəzəri, həm də bədii əsərləri ilə maarifçilər üçün bir məktəb rolunu oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Alman ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Sərgi-Oərb, 2009, 688 s.
2. Aristotel. Poetika. Bakı: Sərgi-Oərb, 2006, 120 s.
3. Arzulu H. Q.E.Lessinq və onun "Müdrək Natan" mənşəm dramı haqda. Bakı: Naksuana, 2004, səh. 3-7
4. Fricke Schreiber. Geschichte der deutschen Literatur. Ferdinand Schöningh. Paderborn. 1988. s. 83
5. Gotthold Ephraim Lessing – biyografi, bili, kisisel vasam. <https://status-ladv.ru/tr/gothold-efraim-lessing--biografiya-informaciya-lichnaya-zhizn-gothold>
6. Gotthold Ephraim Lessing Sözləri. <https://www.ozlu-sozler.com/gothold-ephrain-lessing-sozleri>
7. Güven B.E. Aydınlanma felsefesi ve alman aydınlanma edebiyati. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 20, Temmuz 2020, s. 307-321
8. Huberman D.G. Das Nachleben der Bilder: Kunstgeschichte und Phantomzeitnach Aby Warburg, Fransızcadançev. Michael Bischoff, Suhrkamp, Verlag, Berlin, 2010
9. Lessing G.E. GottholdEphraim, Nathan der Weise, Reclam, Stuttgart, 2012, 229 s.
10. Lessing G.E. İnsanSovununEğitimi. Sav Yavınları. İstanbul. 2011. 132 s.
11. Lessing G.E. ÜberdieWirklichkeitderDingeausserGott, 1882, 228 s.
12. Lessing Q.E. "Müdrək Natan" – mənşəm dram. Bakı: Naksuana, 2004, 197 s.

Açar sözlər: Lessinq, maarifçilik, fəlsəfə, alman ədəbiyyatı, pyes

Ключевые слова: Лессинг, просвещение, философия, немецкая литература, пьеса

Keywords: Lessing, education, philosophy, German literature, play

QOTHOLD EFRAİM LESSİNOİN MAARİFÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Xülasə

Qothold Efraim Lessinq (1729-1781) alman yazıçısı, filosof, dramaturq, publisist və sənətsünas idi. O, Maarifçilik dövrünün ən görkəmli nümayəndələrindən biri idi. Onun pyesləri və nəzəri yazıları alman ədəbiyyatının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Maarifçiliyin banisi Qothold Efraim Lessinq ədəbiyyata, fəlsəfəyə, teologiyaya, tənqiddə və dram nəzəriyyəsinə töhfə vermişdir. O, bütün maarifçilər kimi qələmini müxtəlif janrlarda sınaq, hərtərəfli fəaliyyət göstərmişdir. Lessinq Burjua faciəsini (bürgerliches Trauerspiel) yaratmış, bununla belə ilk uğurlu Alman faciələrindən və ən yaxşı Alman komediyalarından birini yazmışdır. Lessinqin dramları hələ də müntəzəm olaraq (həm Almaniya, həm də beynəlxalq səviyyədə) oynanılan ən qədim alman teatr əsərləridir. Onun həm pyesləri, həm də dram nəzəriyyəsi Höte, Şiller, Hebbel, Hauptmann, İbsen, Strindberg, Şnitzler və Breçt kimi yazıçılara təsir göstərmişdir. Mütəmadi olaraq, müxtəlif sahələrdə və mövzularda mətbuatda məqalələri dərc olunmuşdur. Bu yazılarla maarifçilik ideyalarını təbliğ edən mütəfəkkir ədəbiyyatı, məktəbi katolik kilsəsinin təsirindən qurtarmaq, dünyəvi məsələlər uğrunda mübarizə üçün poeziyanı yeni məzmunla doğru istiqamətləndirməyi tələb etmişdir. Lessinq öz tənqidi məqalələrində yalnız ədəbiyyat məsələlərindən deyil, eyni zamanda başqa maarifçilər kimi dövrün tələbindən doğan ictimai-siyasi fəlsəfi məsələlərə də toxunmuş, insanlar arasındakı ictimai fərqlər etirazını bildirmişdir.

Məqalədə onun cığır açan dramları, eyni zamanda inqilabi nəzəri, tənqidi və estetik yazıları, orijinal nağılları, fəlsəfə və ilahiyyatdakı fikirləri müzakirə olunur.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ГОТХОЛЬДА ЭФРАИМА ЛЕССИНГА

Резюме

Готтхольд Эфраим Лессинг (1729-1781) — немецкий писатель, философ, драматург, публицист и искусствовед. Он был одним из самых ярких представителей эпохи Просвещения. Его пьесы и теоретические труды оказали значительное влияние на развитие немецкой литературы. Зачинатель просветительства Готтхольд Эфраим Лессинг внес свой вклад в литературу, философию, теологию, критику и теорию драмы. Как и все педагоги, он пробовал свои силы в разных жанрах, деятельность его была разносторонней.

Лессинг создал буржуазную (мещанскую) драму (bürgerliches Trauerspiel), а также написал одну из первых успешных немецких трагедий и одну из лучших немецких комедий. Драмы Лессинга по-прежнему являются старейшими немецкими театральными постановками, которые регулярно ставятся (как в Германии, так и за рубежом). Его пьесы, и теория драмы повлияли на таких писателей, как Гете, Шиллер, Хеббель, Гауптман, Ибсен, Стриндберг, Шницлер и Брехт. Его статьи на разные темы в разных областях регулярно публиковались в печати. В них пропагандировавший идеи Просвещения писатель требовал, чтобы литература, школа были освобождены от влияния католической церкви, а поэзия была направлена на новое содержание, чтобы бороться за светские проблемы. В своих критических эссе Лессинг, как просветитель, касался не только литературных проблем, но также социально-политических и философских вопросов, вытекающих из требований времени, протестовал против социальных различий между людьми.

В статье рассматриваются новаторские драмы Лессинга, а также его революционные теоретические, критические и эстетические труды, оригинальные сказки, философские и богословские идеи.

ENLIGHTENMENT VIEWS OF GOTTHOLD EPHRAIM LESSING

Summary

Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) was a German writer, philosopher, dramatist, publicist, and art critic. He one of the most outstanding representatives of the Enlightenment era. His plays and theoretical writings substantially influenced the development of German literature. The Enlightenment author Gotthold Ephraim Lessing contributed to literature, philosophy, theology, criticism, and drama theory. Like all enlighteners, he tried his hand at various genres, and acted comprehensively.

Lessing invented the bürgerliches Trauerspiel (bourgeois tragedy) and wrote one of the first successful German tragedies as well as one of the finest German comedies. Lessing's dramas are the oldest German theater pieces still regularly performed (both in Germany and internationally), and both his plays. His drama theory have influenced such writers as Goethe, Schiller, Hebbel, Hauptmann, Ibsen, Strindberg, Schnitzler, and Brecht. Regularly, in the press there have been published his articles in various fields and topics. The writer, who propagated the the enlightenment ideas with these writings, demanded that the literature and school be freed from the influence of the Catholic Church, and that poetry be directed to a new content in order to fight for secular issues. Like other enlighteners, Lessing, in his critical essays, touched not only on literary issues, but also on socio-political and philosophical issues arising from the demands of the time, and protested against the social differences between people.

This article discusses his pathbreaking dramas, his equally revolutionary theoretical, critical, and aesthetic writings, his original fables, his innovative work in philosophy and theology.